

Kutadgu Bilig ve Tarih

Ergin Ayan*

Giriş

Philosophie, Yunanca “philos” (sevgi) ve “sofia” (hikmet-bilgelik) kelimelerinin terkibinden meydana gelmiş bir terim olup, genel anlamı itibarıyla “hikmet-bilgelik sevgisi” demektir. Fizik veya metafizik konularda insan çabasının akıl ve mantık çerçevesinde ortaya koyduğu düşünce ve görüşlerin tümü felsefenin alanına girer. Felsefede temel amacın, her şeyin aslını aramak olduğu kabul edilir. Şimdi bu bilgiler ışığında Türk kültüründe siyasetnâme anlayışının merkezinde yer alan Kutadgu Bilig kavramına bakalım. Barthold’a göre kitabın ismi olan Türkçe “Kutadgu” terkihi “mutlu edebilecek ilim”, yahut “padişahlara layık ilim” anlamındadır. “Baht ve mutluluk” anlamında olan “kut” kelimesi Kutadgu Bilig’in kendisinde de birçok yerlerde padişahları tazim için kullanılan “haşmetmeâb” anlamında kullanılıyordu¹. Kut ve bilgi terkibine, niteliksel bakımdan farklı ve emsalleriyle kıyaslanamaz bir siyasetnâme türü olan Kutadgu Bilig’den önce rastlanmıyor. Fakat Türk kültür tarihinde, Kutadgu Bilig’den uzun vadeli bir manada giderek daha etkin bir biçimde yararlanılması gerektiğini öngörürsek, “kut” kavramının özel bir yeri olduğunu göz ardı etmemeliyiz. Kutadgu Bilig’in, kendisinden önceki ve sonraki tarihi gelişmeleri temel alarak yapılacak tahlili, aynı zamanda tarihçilerin Türk tarihini yeniden-tefsirini temin edecek olup, bu da ancak “kut” kavramının mukayesesi ile mümkündür. Bu manada Yusuf Has Hâcib’in yaklaşımı hala bakir bir alan konumundadır. Bu noktada istikbâldeki farazi ve nazari gelişmeler bakımından, Yusuf Has Hâcib’in “kut” ve “bilig” sentezinin en azından Türk

* Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Cumhuriyet Yerleşkesi, Ordu/TÜRKİYE, alpsunkar@hotmail.com DOI: 10.37879/9789751749987.2022.21

1 V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Yay. Haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s. 119.

tarihinin çok önemli bazı kültürel yönleri açısından taşıdığı muazzam önemi ile potansiyel bir boşluğu doldurduğunu belirtmeliyiz. Benim amacım burada Yusuf Has Hâcib’i tartışmaya açmak değil, onun yaklaşımının Türk kültür tarihçilerinin bilmek ve anlamak istedikleri pek çok şeyi, örneğin Karahanlı Türk toplumunun pek çok yönünü ihtiva ettiğini göstermektir. Barthold’un fiili ve siyasi tarihi her zaman daha fazla yoğunlaşmış olmasına rağmen, Kutadgu Bilig’deki kültürel meseleler üzerine eğilmek meselâ Reşit Rahmeti Arat, Sadri Maksudi Arsal, Halil İnalcık, İbrahim Kafesoğlu gibi daha sonraki tarihçilere kalmıştır².

Kutadgu Bilig’in Nüshaları

Kutadgu Bilig kafiyeli şekilde yazılmış etik bir çalışmadır. Muhtevasında bir hükümdârın halkına karşı görev ve sorumluluklarından, çeşitli devlet memurlarının niteliklerinden, gerçek yaşamın erdemlerinden, topluma zarar veren kötü alışkanlıklardan, kısaca fani dünyadaki bireysel ilişkilerden ve acımasız kaderden bahseder. Eserin bütününde hâkim olan ruh, İslâm dünyasının tamamında veya genel olarak doğuda saf Altayik veya Türk bakış açısını yansıtan ahlaki fikirlerdir ve Tibet-Çin öğretilerinin tesirleri, Fars-Arap tesirinden daha baskındır³. Kitabın mukaddime kısmına genel bir alışkanlık olarak Allah’ın, peygamberin ve başta bulunan hükümdârın yüceltilmesi bahsi yerleştirilmiştir. O günün Türkistan’ındaki entelektüel İslâmî eserlerde, peygambere ve sahabelerine övgü yapılmamış olması çok nadir görülen bir durumdu. Kutadgu Bilig, Buğra Han döneminde Balasagunlu Yusuf tarafından telif edilmiştir. Buğra Han müellifi bu eser dolayısıyla ödüllendirip, kendisine has hâciblik makamını vermiştir. Yusuf Has Hâcib, kendi mükemmel adından bahsederken son bölümde şark müelliflerinde adet olduğu üzere şunları söylemektedir: “Ay Yûsuf kerek sözni sözle köni, kereksiz sözüg kizle kılğa kor a” (Ey Yusuf gerekli ve doğru sözü söyle, gereksiz sözü gizle, onun zararı dokunur) ve o bize bu eseri on sekiz ay boyunca nasıl büyük bir çaba ile hazırladığını anlatmaktadır⁴.

2 Bu konudaki araştırmalar için bibliyografya denemesi için bk. Zeki Kaymaz, “Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye’de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme”, *Turkish Studies*, Spring 2009, 4/3, s. 1408-1422.

3 Kutadgu Bilig’e tesir eden unsurlar hakkında bk. Halil İnalcık, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayınları, İstanbul 2000.

4 Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, I, Türkçe Terc. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1959, b. 6627; Hermann Vambéry, *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*, *Wagner’schen Universitäts-Buchdruckerei*, Innsbruck 1870, s. 25.

O, bu kitabın Türk dilinde yazılmış ilk kitap olduğunu söylerken haklıydı: “keyik tağı kördüm bu türkçe sözüg, anı akru tuttum yakurdum ara. Sıkadım sevittim köñül bérdi terk takı ma belññler birerde yere” (Bu Türkçe sözü yabancı geyik gibi gördüm, onu yavaşça tuttum aldatarak kendime yaklaştırdım. Okşadım ısındırdım çabucak bana gönül verdi; ancak yine de ara sıra ürküyor, korkuyor)⁵. Ancak o, burada Türk dilini eksik gördüğünü ima etmiş olmakla beraber, tıpkı kendisinden beş yüz yıl sonraki meslektaşları Ali Şir Nevaî gibi Türkçeyi Arapça ve Farsça kelimelerin yardımı olmadan çok iyi bir şekilde kullanmıştır. Ali Şir Nevaî şöyle diyordu: “Arık Türkî tilinge nazm idüb men”⁶.

Kutadgu Bilig’in ilk deşifresi Vambery’ye adeta bunun Çince veya Farsça aslından bir çevirisi veya elden geçirilmesi gibi geldi ise de sonraki çalışmalarında bu görüşünde yanıldığını anladı. Kutadgu Bilig aşağıdaki şartlarda açıkça görülebileceği gibi tam bir Türkçe eserdir. İlk olarak tamamen Türk toplum ve devlet ilişkilerini tasvir eder. O devirde Türkistan’ın durumu Fars tarzına benzerdir ve çoğu durumlarda özel Türk tipi tanımlanamaz. İkincisi, metinde sık sık yapılan “Türk sözü”, “Türk atasözleri” gibi atıflar yeterlidir. Üçüncü olarak Doğu Türkistan’da yani Komul’da ve daha sonra müellifin hayatının sonlarına doğru gittiği Kaşgar’da yazılan önsözde İranlıların bu esere Şehnâme-i Türkî (Türk Şehnâmesi) dedikleri kaydedilmektedir. Cengiz Han yasalarında ve Timur’un Tüzükâtî⁷’nde sadakatle yansıyan Kutadgu Bilig ruhu, yaşam tarzı, dünya görüşü ve ahlaki sözlerin koleksiyonundan ibarettir. Bunlara yirminci yüzyılın başlarında Özbek, Türkmen ve hatta Osmanlı atasözlerinde rastlanmaktaydı. Bu eserdeki prensipler ve yönetim kuralları, bütün doğuda ama bilhassa meşhur Türk hükümdarları tarafından nazarı dikkate alınmaktaydı⁸.

Yusuf Has Hâcib’in Batı Asya literatüründen etkilendiğinde hiç şüphe yoktur. Bunu dünyevi kahraman olarak Afrasiyab’ı, adalet sembolü olarak da Nüşîrevân’ı göstermesinden anlıyoruz⁹. Fakat muhtemelen sonraki

5 Yusuf Has Hâcib, *age.*, II, b. 6617, 6618; Vambery, *age.*, 25

6 Vambery, *age.*, 25; Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Ali Şir Nevâî ve Tesirâtı”, *Türk Yurdu*, Mart 1927, C. 5, S. 27, s. 234-238.

7 Sahibkiran Emir Timur Muhammed Tarağay Bahadıroğlu, *Timur’un Günlüğü-Tüzükât-ı Timur*, Haz. Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan, İnsan Yayınları, İstanbul 2010.

8 Ahmet Altay, “Klâsik Dönem Osmanlı Siyasetnâme Geleneğine Genel Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Summer 2011, 6/3, ss. 1795-1808.

9 Barthold’a göre güya “Yusuf Has Hâcib’in eserinde hiçbir tarihi şahıs zikredilmiyor. Bahsettiği padişah “İlik/İlek” yalnız adaleti temsil eden mustear bir (takma) isimdir” (Barthold, *age.*, s. 119). Fakat, Barthold’un bu yargısında haksız ve verdiği bilgide yanlışlık olduğunu

tercümeleri daha doğrusu istinsahları, eserin batı Türklerine intikalini ve entelektüel bir Türkçe master çalışma olarak kalmasını sağlamıştır. Bu tip edebî eserlerde genellikle benzerliklerin yansıdığı göze çarpmaktadır.

Kitabın tarihi hakkında iki yerde kayıt vardır: “Yıl altmış iki erdi dört yüz altmış iki bile bitiyü tükettim bu söz ülgüle” (Yıl dört yüz altmış iki idi bu sözleri yazıp tamamladım)¹⁰. “Yıl (altmış iki) erdi dört yüz altmış iki bile bu söz sözledim-men tutup cân süre. Tükel on sekiz ayda aydım bu söz üdürdüm adırdım söz evdip tire” (Hayatımda bu sözleri söylediğim zaman, yıl dört yüz altmış iki idi. Bu sözleri tam on sekiz ayda söyledim)¹¹.

Kitabın şöyle bir iddiası vardır: “Arabça Tacikçe kitâblar üküş biziñ tilimizçe bu birinki ukuş” (Arapça, Tacikçe kitaplar çoktur, bizim dilimizde bu ilk kitaptır)¹². Bu beyitte Vambery’nin Herat nüshasından aktardığı “birinki ukuş” sözcükleri, Kaçalin ve Arat tarafından Fergana nüshasından “Yumğı ukuş” (yalnız bu kitaptır) şeklinde aktarılmıştır. Burada uzlaştırıcı bir tartışma yapmak o kadar kolay değildir. Kutadgu Bilig’de iddia edildiği gibi bundan önce böyle bir eserin yazılmamış olmasına inanmak zordur. Bilhassa Nasturilerin yazı yoluyla Hıristiyan dogmalarını yaymaya çalıştıkları bilinmektedir. Buradaki Uygurca ukuş=okuş sözü, Arapçadaki kitap sözünü karşılamaktadır. Kitap sözü sadece İslâmî beldelelerdeki eserlerde kullanılmaktadır. Yusuf Has Hâcib “birinki ukuş” diyerek bu noktayı zaten Kutadgu Bilig’in Türkçe özgünlüğünün bir örneği olarak vurgulamıştı ve ondan bugün bile Türk dili açısından pek çok tezler çıkarılabilir.

Kutadgu Bilig’in bulunan üç nüshasından Herat’da yazılan birincisi Uygur alfabesi ile Mısır ve Fergana’daki diğer nüshaları Arap alfabesiyle yazıldıkları için yazarın eserini önce hangi alfabe ile yazdığı hususunda halen temel bir tartışma vardır¹³. Yusuf Has Hâcib’in Kutadgu Bilig’i yazarken hangi alfabeyi kullandığı hala meçhulümüzdür. Arapça yazılan Mısır

ifade etmeliyiz. Çünkü Yusuf Has Hâcib’in, eserinde Türklerin efsanevi atası Tonga Alp-Er (Afrasiyab)’den de İran hükümdarlarından da bahsettiği ve bunlar üzerinden iyi ve kötü örnekler verdiği görülebilir: “Küstah Dahhak neden sövüldü de, Feridun neden medhe ve ikbâle kavuştu” veya “Nuşirevan akıl gözüyle dünyayı aydınlattı”. Hal böyle iken Barthold’un yukarıda adları geçen Tonga Alp-Er, Dahhak, Feridun, Nuşirevan gibi hükümdâr isimlerini tarihî şahsiyet olarak kabul etmediği anlaşılmaktadır. Buna karşılık Kutadgu Bilig’de Tavgaç Buğra Kara Hakan’ın ismi birkaç yerde geçmekte olup hükümdârın gerçek ismidir ve müstear değildir (Yusuf Has Hâcib, *age.*, II, b. 277, 290-6550, 25, 60, 88).

10 Yusuf Has Hâcib, *age.*, II, b. 6495

11 Yusuf Has Hâcib, *age.*, II, b. 6623, 6624.

12 Vambery, *age.*, 28.

13 Barthold, *age.*, s. 119.

ve Fergana nüshalarına nazaran Herat nüshası neden Uygur alfabesiyle yazılmıştır? R. R. Arat, bu konuda sadece Mısır ile Herat nüshalarının birbirine daha yakın olduklarını söylemekle yetinmekte ve bu devirde Kaşgar ve civarının İslâm beldeleleriyle olan sıkı bağılılığı göz önünde tutulunca Türklerin o devirde millî alfabeleri olan Uygur alfabesi yanında Arap harflerini de yadırgamadıkları kanaatine varmaktadır. Kutadgu Bilig'in ithaf edildiği Tamgaç Buğra Kara Hakan devrine ait Yarkend'de tanzim edilmiş mahkeme kararları arasında hem Uygur hem de Arap harfleriyle yazılmış Türkçe vesikalar vardır ama Arap harfleriyle yazılmış olanlar da vardır. Yusuf Has Hâcib'in bu harflerden her birini rahatlıkla kullanabilecek durumda olduğu şüphesizdir¹⁴. Kaşgarlı Mahmûd'un Uygur alfabesi ile ilgili verdiği malumat, söz konusu beldelelerdeki diplomatik ve resmî vesikalarda hangi yazının kullanıldığına dair açıklayıcı hususiyettedir. Türkler, X. asırda Müslüman olmalarına rağmen on birinci asırda yazı dilinde Uygur harflerini kullanıyorlardı. Kaşgarlı Mahmûd'un, *Divânü Lugati't-Türk* isimli eserinde: "Bütün Türk dillerinde kullanılan harfler on sekizdir. Türk yazısı bu harflerle yazılır"¹⁵ diyerek Uygur harflerini göstermesi, onun eserini yazdığı (1072/1074) sırada Türklerin halen Uygur yazısını kullandıklarını göstermektedir. Arap yazısı tahminen on ikinci asırda Türkler arasında yaygınlaşmaya başlamıştır. Kaşgar'dan yukarı Çin'e kadar bütün Türkistan ülkelerinde hükümdârların yarlıg ve mektuplarının Uygur alfabesi ile yazıldıklarına bakılırsa idarede bu alfabenin hâkim olduğu anlaşılır. Her iki alfabenin ne zamana kadar birlikte kullanıldığı hakkında kesin bir bilgiye sahip olmamız mümkün değil. Ancak Uygur alfabesinin Türkistan, Altın-Ordu ve İran çevresinde on yedinci asra kadar kullanıldığı malumumuzdur. Fatih Sultan Mehmed devrinde İstanbul'da kullanılmakta olduğu dikkate alınır, Kutadgu Bilig'in Karahanlı hükümdârına takdim edilen asıl nüshasının Uygur harfleriyle yazılmış olduğunu kabul etmemek için hiçbir geçerli sebep yoktur¹⁶.

Bu durumda Arap alfabesinin Türk-İslâm medeniyetinde etkili olmasıyla birlikte Mısır ve Fergana nüshalarında neden Arap harflerinin tercih edilmiş olduğu meselesi açıklığa kavuşmaktadır. Uygurca yazılmış olan Herat nüshasının aslından istinsah edildiğinde hiç şüphe yoktur. Barthold'un "Karahanlılara bağlı olan Türklerin kendilerini Uygur diye isimlendirmedikleri, bundan dolayı Balasagunlu Yusuf'un eserini yazdığı

14 Yusuf Has Hâcib, *age.*, I, XXXI vd.

15 Kaşgarlı Mahmûd, *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu, Ankara 1940, s. 8.

16 Yusuf Has Hâcib, *age.*, I, XXXII.

dilin de Uygurca olmadığı kesin olarak ortaya çıkmıştır” şeklindeki kesin hükmü doğru olmasa gerektir. Çünkü on beşinci yüzyılda bile Herat gibi koyu bir İslâm muhitinde eser Uygur harfleriyle istinsah edildiğine göre, bundan asırlarca önce Kaşgar’da kullanılmaması için hiçbir geçerli sebep yoktur. Üstelik Herat nüshasının Uygurca bir Kutadgu Bilig’den istinsah edildiği anlaşılmaktadır. O halde bu noktada Barthold’un Kutadgu Bilig’in ilk olarak Arap harfleriyle yazılmış olduğuna dair bir hükmü neden tercih ettiği sorusu ortada kalmaktadır. Ancak bu çalışmada hiç kimseyi Yusuf Has Hâcib’in dehası, bilgisi ve Türkçülüğünün kapsamı konusunda ikna etmemize gerek yoktur. Yusuf Has Hâcib’in Türk kültürünün çeşitli yönlerine eğilen eserinin önemli bir kısmının kendi yaşadığı dönemdeki Karahanlı Türk toplumunu yansıttığı da hassaten vurgulanmalıdır.

Herat nüshası aslından Uygurca olarak yazılan bir kopyasıdır: “Tökendi Kutadku kitabı tarih sekiz yüz kırk üç yılda (1439) koy yıl Muharrem ay ning törti Heri de” (Kutadgu kitabı Koyun yılı 17 Haziran 1439’da Herat’ta tamamlandı)¹⁷. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre eser verilen bu tarihte istinsah edilmiştir. Eserin sonuna ilave edilmiş olan otuz sekiz beyitlik kasidenin otuz yedinci beyitinde muhtemelen müstensihe ait bir kayıt bulunmaktadır: “Bu kara sayıl adağım evvel adım ol Hasan, hem üçünçü elkabım şems açtı rab hikmet kanı”. Buradan müstensihin Hasan Kara Sail Şems isimli biri olduğu anlaşılıyor¹⁸.

Yukarıdaki tarih aynı zamanda Ali Şir’in doğumunun yaklaşık bir buçuk yıl öncesine rastlamaktadır. Soyca bir Uygur kabilesinden gelen Ali Şir Nevâi 17 Ramazan 844 (9 Şubat 1441) tarihinde Herat’ta doğdu. Babası Kıçkine Bahadır (Kıçkine Bahşı) Timur’un torunlarının hizmetinde bulunmuştu¹⁹. Horasan’ın merkezi olan Herat’ta ise Timurlulardan Ebû Said Mirzâ (1451-1469) hüküm sürmekteydi²⁰. Herat, Horasan’daki Fars edebiyatının merkezi olmakla beraber, sarayda ve bürokrasi dünyasında yoğun bir şekilde Türkçe konuşulmaktaydı. Çağatayca konuşan Türkler Uygurca yazıyı tam olarak bilmiyor ve tanımıyorlardı. Kutadgu Bilig’in ileri gelen bir Türk, belki de bir prens tarafından yazılan Uygurca nüshası ve bu yüzyılda Herat’ta yazılan diğer Uygurca yazılar bu hususu kanıtlamaktadır. Otuz altı yıl sonra aynı el yazısı Herat’tan Tokat’a oradan da İstanbul’a ulaştı. Bunu el yazmasının sonundaki kasidedeki notta görüyoruz: “Tarih sekiz yüz yet-

17 Vambery, *age.*, 28.

18 Yusuf Has Hâcib, *age.*, I, XXXIV.

19 Günay Kut, “Ali Şir Nevâi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, 1989, s. 449.

20 İsmail Aka, “Timurlular”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, 2012, s. 177.

miş tokuzda (1474) yılan yıl bu Kutadgu Bilig kitabını Abdürrezzak Bahşi için İstanbul'da Tokat'tan Fenari oğlu Kadı Ali bitib yiberib keltürttüler. Mübarek bolsun devlet kılsun mihnet kitsün"²¹.

Bu dönemde Türkler Arap harflerini kullanıyorlardı ama kimi eserleri Uygur harfleriyle kopyalıyorlardı. Uygur harflerine olan bu ilgi Batı Türklüğünü de etkilemiştir, Osmanlı saraylarında Uygur harfleriyle ilgilenen yazıcılar bulunmuştur. Osmanlıların ilk devirlerinde, Anadolu Türklüğünün Türk dünyası ile olan ilişkilerinin sonraki devirlere nazaran daha yoğun olduğu malumdur. Osmanlılar, Türkistan Türkleriyle hem siyasi hem de kültürel yönden daha yakından ilgilenirlerdi. Her iki taraftaki ilmi merkezler ile Türk ve İslâm âlimleri arasındaki kültürel ilişkiler, çok sıkı bir şekilde yaşanmaktaydı. Birçok âlimler oralardan Türkiye'ye gelir, Türkiye'den de birçokları ilim tahsili için Anadolu'dan Türkistan'ın ilim merkezlerine giderlerdi. Kutadgu Bilig'i Abdürrezzak Bahşi için Tokat'tan İstanbul'a getirtmiş olan Fenari oğlu Kadı Ali de ilim tahsili için Türkistan'ı ziyaret eden âlimlerden biri olup, meşhur Türk âlimi Şemseddin Mehmed b. Hamza Fenari'nin torunudur. Kadı Ali Herat, Buhara ve Semerkant'ta tanınmış âlimlerden ders almış, Fatih Sultan Mehmed devrinin başlarında tekrar Anadolu'ya dönmüştür. O, meşhur âlim Molla Gürani'nin tavassutuyla Bursa'daki Manastır medresesine müderris tayin edilmiştir. 1474'te kendisine kazaskerlik makamı verilmiş, 1498'de vefat etmiştir. Devrinin birçok ilim dallarında yetkin olan bu âlimin güçlü bir hafızaya sahip olduğu kaydedilmektedir²².

Osmanlı devlet teşkilatında Türkistan ülkeleriyle resmi haberleşmeyi yöneten özel kalemler vardı. Bahşi unvanını taşıyan bu memurların aynı zamanda bu ülkelerin siyasi ve ilmi durumuna vakıf olan ve çoğunluğu oralardan gelen kimselerden seçildiği görülmektedir. Şeyhzade Abdürrezzak Bahşi da Fatih Sultan Mehmed zamanında böyle bir görev ile İstanbul'da bulunanlardan biridir. Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan'a karşı zaferle sonuçlanan seferinden sonra muhtelif memleketlere gönderilen zafernâmeler arasında herhalde Türkistan ülkelerine gönderilmek üzere Uygur ve Arap harfleri ile 1473 tarihinde yazılan yarlığın da Şeyhzâde Abdürrezzak Bahşi tarafından kaleme alınmış olduğu anlaşılıyor²³. Nihayet sonunda di-

21 Vambery, *age.*, 28; Yusuf Has Hâcib, *age.*, I, XXXIV; Geniş bilgi için bk. Ayşe Gül Sertkaya, *Şeyh-Zade Abdürrezzak Bahşi Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1997.

22 Yusuf Has Hâcib, *age.*, I, XXXV.

23 Yusuf Has Hâcib, *age.*, I, XXXIV; Osman Fikri Sertkaya, "Abdürrezzak Bahşi", TDV

yor ki: “Nalbant Hamza’dan satun alduk Molla Hayreddin’in Cumaa Mes-cidi’nin yanında şahit Hacı Tellal”²⁴.

Yukarıdaki bilgilerden eserin satın alma yolu ile Türkiye’de sahip değiştirmiş olduğu anlaşılıyor. Bu satın alma kaydında adı geçen Molla Hayreddin, Fatih Sultan Mehmed’in üstadı olup, 1475’te vefat etmiştir. Bu tarihlerde İstanbul’da bu Hoca namına iki mescit vardı: Mesih Paşa semtindeki ve Unkapanı’ndaki mescitler. Kayıta adı geçen herhalde Unka-panı’ndaki mescit olmalıdır. Yukarıdaki kaydın Abdürrezzak Bahşı’ya ait olması mümkündür. Sayfanın sonunda el ile çizilen ve altında Arap harf-leri ile Bahşı Bilgüsi kaydı bulunan Uygurca imza bunu göstermektedir. Abdürrezzak Bahşı’ya ait kitapların bir kısmı Ayasofya Kütüphanesi’n-de bulunmaktadır. Kutadgu Bilig’in Abdürrezzak Bahşı’nın mülkiyetine geçip geçmediği ve eğer geçmiş ise diğer kitapları ile birlikte neden dolayı vakfedilmemiş olduğu şimdilik bilinmemektedir.

Böylece bu büyük eser, Avusturyalı şarkiyatçı Joseph von Ham-mer-Purgstall’ın, on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru onu bulup, Avrupa’ya götürerek, imparatorluk kütüphanesine koymasına kadar İstanbul’da kalmıştır²⁵.

Kutadgu Bilig’in Uygurca nüshası, tartışmasız mevcut olan Uygur yazı tipleri içinde en eskisidir. Oxford’daki Bahtiyârname veya Paris’teki Mirâ-cnâme gibi kalligrafik olmasa bile orijinaldir. Bütün Kutadgu Bilig, tek bir el tarafından yazılmış olmasına mukabil, ne yazık ki her zaman aynı özenle yazılmamıştır. Altıncı sayfaya kadar yazı gayet açık ve nettir. Bu durum bilhassa Fihrist-i Ebvâb’a kadar görülmektedir. Altıncı ve yedinci sayfalar bütün satırlardaki düzeltmelerle birlikte çok kötü yazılmıştır. Bazen kalem ucunun kesimine göre yazıda değişiklikler görülür. Bazen 8-14. Sayfalarda-ki gibi büyük ve kalın harfler, bazen de 14-16. sayfalardaki gibi ince ve si-metrik harflere rastlanır. Bu durum sürekli olarak müstensihin kalem ucuna göre değişmektedir. Satırlar bazen birbirlerine çok yakın, bazen de oldukça uzak tutulmuştur.

İslam Ansiklopedisi, Cilt 1, 1989, s. 297.

24 Vambery, *age.*, 29.

25 Gustav Flügel, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Kö-niglichen Hofbibliothek zu Wien, III, K. K. Hof und Staatsdruckerei*, Wien 1867, 296 vd.; Karş. Mehmet Ölmez, “Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2004, S. 14, s. 103-126.

Kutadgu Bilig'in Tarihsel Etkileri

Yine de Yusuf Has Hâcib'in tarih ve tarihçiler üzerindeki (burada sadece Türk tarihçilerini kastetmiyoruz) etkisi, hem onun Türk toplumunun tarihsel gelişimini İslâmiyetten evvelki toplumdaki Türk-İslâm toplumuna kadarki genel temayülünü birtakım ipuçlarıyla ortaya koyan kuramına, hem de geçmişin belirli meselelerine ilişkin nesnel örneklemelerine dayanmaktadır. Reşit Rahmeti Arat'a göre Yusuf Has Hâcib, "Türkistan'da hânedân mensuplarının birbirlerine karşı mücadelelerinin kuvvetlenmiş olması ve bu iç kargaşalık arasında, gerek ayrı fertlerin vaziyetinin ve gerek cemiyet ve devlet esaslarının sarsılmış bulunması göz önünde tutulursa, cemiyetin temelini teşkil eden ahlak prensiplerini yeniden tanzim etme" kaygısıyla bu eseri yazmış olmalıdır. Bilhassa geçmiş günlerde ideal bir cemiyetin tasviri yolu ile kendi devrini tenkit etmesi dikkat çekmektedir²⁶.

Orhun Yazıtlarından beri Türkistan muhitinde on birinci yüzyıla kadar Türkçe eser yazarlar arasında Yusuf Has Hâcib, Kaşgarlı Mahmûd ile birlikte Türk diline, tarih ve kültürüne yaptığı hizmetin gururunu taşımaktadır. Yusuf Has Hâcib'in Türk tarihçiliği üzerindeki etkisi aslında çok bariz değildir. Zira siyasetnâme yazımı anlayışı Kutadgu Bilig'in özünü oluşturmaktadır²⁷. Yusuf Has Hâcib'in gerçek dünyayla ilgili bütün tasavvurları geçmişten edinilen tecrübe birikimlerinden yapılan çıkarımlara dayanmaktadır. Demek ki siyasetnâme anlayışı, gerçek devlet ve toplum yaşamının açıklanmasına, yönetici ile halk arasındaki karşılıklı ilişkilerin, yöneticilerin devlet şeklindeki eylemlerinin tanımlanmasına, tüm farklı nazariyelerle şuur, din, ahlak ve felsefe şekillerinin açıklanmasına dayanmaktadır. Böylece görülüyor ki, Kutadgu Bilig tarihsel kültürü ilgilendiren bütün konuları ihtiva etmektedir. Yusuf Has Hâcib'in kendi yöntemiyle kendi zamanının devlet ve toplum meselelerine uyguladığı örnekler, geçmişini inceleyen tarihçilerin kolayca anlayabileceği gibi, tarih metni olarak yazılmamışlardır. Yusuf Has Hâcib'in öğüt dolu mısralarında çok değerli tarihsel malzemeler kullandığını vurgulamalıyız. Demek ki, Yusuf Has Hâcib'in eserinin büyük kısmında felsefî ve tarihî yazıları birbiriyle iç içe geçmiş vaziyettedir. Burada tarihten verilen dersler, genel bir çerçevede hükümdârın davranışlarının tümünü kapsayacak şekilde ele alınmaktadır. Bu bağlamda Yusuf Has Hâcib'in verdiği örnekler yalnızca kendi toplumuyla sınırlı olmayıp, İran kralları Enüşîrvân, Dahhâk ve Feridun'un isimleri ile Batı

26 Yusuf Has Hâcib, *age.*, II, s. XXV.

27 Hasan Hüseyin Adaloğlu, "Bir Siyasetname Olarak Kutadgu Bilig", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2013, S. 34, s. 237-253.

dünyasına ait Büyük İskender'den örnekler de sunulmaktadır²⁸. Bu örneklemeleriyle Yusuf Has Hâcib bize tarihin genel yönünü tayin etmek istediğine dair ipuçları vermektedir. O, hükümdârlardan sunduğu örneklerin yanında, kendisinin de kendinden önceki âlimlerin bilgilerinden faydalandığını, şu sözlerle belirtmektedir: “Yazanlar kitapları yazmamış olsalar idi, bu hikmet ve bilgileri biz nasıl öğrenebilecektik. Âlim ve hâkimler yazıp bırakmamış olsalardı, bizden evvel gelenlerden kim bahsedebilirdi.” Yusuf Has Hâcib, astronomi, kimya, tabii ilimler, coğrafya, matematik gibi ilimlerden bahsetmekte ve Öklid'den söz ederek tavsiyede bulunmaktadır: “Daha da istersen cebir ve mukabele oku; bir de Öklid'in kapısını da iyice çal”²⁹.

Kutadgu Bilig'deki konular ve bilgiler ancak sınırlı alandaki tarihsel fenomenler için geçerli olabilir, çünkü akademik tarih disiplini bazı fenomenleri mahsusen araştırıp, incelemeğe değer görür. Yani mutlaka olayların kronolojik tarihi üzerinde yoğunlaşmaya kalkışmayan sosyal ve kültürel tarih, Kutadgu Bilig'de pekâlâ kendisine uyan alanlar açabilir. Akademik tarihçiliğin kendisini siyaset, savaş ve diplomasi tarihine hapsedmediği takdirde, eserde tarihçileri ilgilendiren çerçevelerin bulunduğunu varsaymağa eğilimli olduğuna kuşku yoktur. Bilgi ve yöntemle yaklaşıldığı takdirde Kutadgu Bilig'de devlet, hükümdâr, halk, yasalar, dini, kültürel ve bilim tarihi gibi nitelenen çeşitli araştırmaların yolları bulunabilir. Demek ki, Yusuf Has Hâcib'in eserinin büyük bir kısmı, sosyal ve kültürel konularla girift şekildedir. Bu eserde tarihsel örneklemeler, uzun vadeli bir çerçevede bir toplumun gelişmesinin evrimine yön verecek şekilde ele alınmaktadır. Dolayısıyla Kutadgu Bilig, toplumun sosyal ve kültürel problemleri üzerine getirdiği çözüm önerileriyle birlikte okunmalıdır. Yine de Yusuf Has Hâcib, Karahanlı toplumunun fiili tarihsel gelişme süreciyle ilgili tam bir sentez yapmamıştır. Kutadgu Bilig Karahanlıların on birinci yüzyıla kadarki tarihi olarak değerlendirilemez.

Bununla birlikte Kutadgu Bilig'in çağının Türk toplumunu karakterize eden görüngüler hakkında çok geniş bir yelpazeye parmak basmış olduğu günümüzde kanıksanmış bulunmaktadır. Bu eserde toplumun dönüşmesini arzulayan ve öngören bir üslupla, ahlak, siyaset ve hukuka dair görüşler formülasyon şeklinde hükümdara sunulmuştur. Kısaca aktaracak olursak devleti, yöneticiler ile halk arasındaki karşılıklı ve birbirine bağımlı karmaşık ilişkiler bütününden ibaret gören Yusuf Has Hâcib'in, bugün bir Türk düşünürü olarak tanımlanması alışkanlık haline gelmiştir. Fakat Yusuf Has

28 Yusuf Has Hâcib, *age.*, II, b. 241-290-6550, 6548.

29 Yusuf Has Hâcib, *age.*, II, b. 2698, 2699, 4382.

Hâcib, Türk toplumundaki gelişmenin ahlaki ve felsefi temelini ilk kez kendisinin vurguladığını ve de devlet idaresinde akıl ve ilmin rehberliğinde toplumdaki sosyal gruplaşmaları teker teker göz önüne serdiğini belki de bilmiyordu. Nitekim Kutadgu Bilig'in tarif ve tasnif ettiği toplum, yönetenlerle çeşitli iş ve meslek sahibi zümrelerden teşekkül etmiştir. Burada Yusuf Has Hâcib'in kendisi bir tarihçi değil ama bir tarihçi kılavuzu mertebesindedir. O'nun "Kara Budun" hakkındaki sözlerini yine kendisinden aktarma yapalım:

"Avam halkın tabiatı tamamen ayrıdır; onun bilgisi, aklı ve tavrı da tabiatı gibidir. Avam halk görgüsüz olur; aralarındaki münasebetlerinde ne töre, ne de usul vardır. Fakat yine bunlarsız iş olmaz; onlara karşı iyi muamelede bulun, fakat onlarla arkadaşlık etme. Avam, kara halkın, tabiatı her vakit kapkaradır; iyice dikkat et, kendini karaya bulaştırma. Kara halkın hareketi başıboş ve tabiatı birbirini tutmaz; onun işi gücü de hep tabiatı gibidir. Karınlarını doyurmak için yemeği bilirler; onların boğazdan başka bir kaygıları yoktur. Tecrübeye dayanan ve yolundan hiç şaşmayan insan kara halkın tabiatı hakkında ne der, dinle. Kara halkın kaygısı hep karnıdır; onun çalışıp-dinmesi hep boğazı içindir. Birçok kimseler bu boğaz uğrunda canlarını vermişlerdir; şimdi de kara toprak altında pişmanlıkla ateş yerler. Kara halkın karnı doyarsa, ileri-geri konuşmağa başlar; iyice itaat altına alınmazsa, kendisi hâkim olmağa kalkışır. Ey kardeş, onlar ile de münasebet kur; onların yiyecek ve içeceklerini eksik etme. Onlara karşı yumuşak dil kullan, ne isterlerse, ver; dikkat et, veren alır ve kârından istifade eder"³⁰.

Yusuf Has Hâcib'in "Kara Budun" hakkındaki bu mütalaasına benzer bir yorum Selçuklu Vezîri Nizâmülmülk'ün 1092'de tamamladığı Siyasetnâme adlı eserinin I. Faslı'nda "Devranın Gidişatı, Halkın Halleri ve Yeryüzündeki Saltanatı Daim Olası Hükümdar Efendimize Övgüdür" başlığı altında görülmektedir. Kuşkusuz Siyasetnâme'de ana tema hükümdâr merkezlidir ve öncelikle hükümdâra idare kudretinin Allah tarafından verildiği ve bu nedenle idare selâhiyetinin hak ve adalet düsturu üzere kullanılması gerektiği hassaten vurgulanmıştır³¹. Nizâmülmülk'ün Yusuf Has Hâcib'e atıfta bulunup bulunmadığı tartışmalıdır. Bununla birlikte

30 Yusuf Has Hâcib, *age.*, II, b. 4320-4335; Karş. Özmen, Alper, "Kutadgu Bilig'de Yöneten-Yönetilen İlişkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Temmuz 2014, S. 41, s. 55-60.

31 Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, Çev. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1999, s. 8.

her ikisinin de “kut” anlayışının özlü formülasyonunu geliştirdikleri açıktır. Türk devlet anlayışında siyasi iktidarla ilgili kavram veya terimlerdeki muğlaklık, yöneten güçler ile halk ilişkilerinin tam olarak neyi ifade ettiği, devletin ekonomik temelinin, üstyapının ve diğer kurumların nelerden oluştuğu konularında bu eserlerde farklılıklara yol açmıştır. Ayrıca hükümdârın mutlak otoritesi, o devir insanların şuuru olduğu için, “kut” ile ilgili tarih anlayışının, tarihsel açıklamanın bizatihi kendisi değil, temeli olduğu da her iki eserde de açık bir şekilde görülmektedir. Yani kut kavramı siyasi hâkimiyet kudreti anlamına gelmektedir. Burada şunu ifade etmek gerekir ki tarih bilimi doğa bilimlerine benzemez, yani tarih disiplini insanların olup bitenler hakkında düşünerek almış buldukları kararlarla ilgilidir. Bu nedenle bu anlayışın tarihsel dönüşümün genel ilerleyişinde nasıl bir hâl alacağı o zamandan belli ve önceden keşfedilmesi olanaklı değildir. Zira tarihteki kaçınılmaz belirlemeler ancak geçmişe dönük olarak kesinlik kazanabilir ve böyle bir durumda bile mantıki biçimi nedeniyle her daim doğru olan bir ifade, bir şeyi kendi kaplamıyla tanımlayan tanım olmaktan öteye gidemez. Geçmişte yaşanan olayların kaçınılmaz olmasının sebebi, başka olayların olmamış olmasıdır ve öyle olmasaydı başka nelerin yaşanabileceği ayrıca bir akademik tartışma mevzuudur.

Yusuf Has Hâcib’in, belirli bir tarihsel sonuca işaret eden, geleceğe yönelik tecrübi ve zorunlu bir tezi yoktu. Esasen böyle bir tezin akılcı ve bilimsel analizlerle ortaya konmasına imkân da yoktur. Kutadgu Bilig’de açıkça görünen şey, felsefesinin iktisat değil, adalet, devlet (saadet ve ikbâl), akıl, kanaat ve afiyet gibi dört temel üzerine kurulmasıdır. O, tarihe etki eden ekonomik olmayan unsurların tümünü neredeyse irdelemiştir. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren gecikmiş bir şekilde ele alınmış olan bu eser, bu nedenle sonraki yüzyılda ilim dünyasının sınırsız hayranlığına mazhar olmuştur. Hakikaten tarih disiplini on dokuzuncu yüzyılın standartlarına göre, henüz geride kalmış bir sosyal bilimdi. Yani tarih ilminin geçmiş ve hali hazırdaki beşeriyetin anlaşılmasına katkısı zahiri düzeyde idi. Hegel, akıla yaptığı vurguyla, tarihin kesin gerçeklerini de açığa çıkarabileceğini varsayıyordu. Keza Hegel’in akıla vurgusu da bir kitabın ismini alabilecek kadar meşhurdur: “Us sonsuz güç olarak bütün doğal ve tinsel yaşamın sonsuz maddesidir; sonsuz form olarak ta kendinde taşıdığı içeriğin gerçekleşmesidir”³². Demek ki, en güçlü filozoflar bile tarihte akılın rolünü uzun uzadıya tartışmışlardır. Pratik akıl yürütme anlayışını Farabi’de de

32 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Tarihte Akıl*, Çev. Önay Sözer, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1995, s. 32.

görmekteyiz³³. Bugün Kutadgu Bilig hakkında felsefi düzeyde hangi tenkitler yapılırsa yapılsın V. V. Barthold, O. Alberts, A. Jaubert, W. Radloff, L. Bonelli, S. E. Malova gibi Avrupalı müelliflerin ona olan hayranlığı son derece nettir. Yusuf Has Hâcib'in kendisi de akıl ve bilgi modeline yaptığı vurguyla eserine felsefi özellik kazandırmıştır.

Hakikaten Yusuf Has Hâcib'in, akıl ve bilgi anlayışıyla ilgili en kritik yorumları, halk ile hükümdâr arasındaki ilişkilerin temel prensipleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Yani bu öngörüler, cehalete karşı akıl ve bilgi gibi felsefi düşüncelerden hatta tarihte yönetim erkinin ve halkın eyleminin rolü nedir? gibi siyasi sorunlar üzerine odaklanmıştır. Bu bakımdan tipik bir iddia, kısmen bunun geçmişe bakılarak yapılan bir ayırım olması, kısmen de Karahanlı Türk toplumunun yapısının kavramlar ve kültürle biçimlenmesi sebebiyle cemiyet yapısının yönetim erkinden ayrılamayacağıdır. Diğer bir nokta ise hükümdârlık anlayışının "kut" kavramıyla bağdaşması nedeniyle bunların topluma indirgenerek değil, ilâhî argümanlarla açıklanmasıdır³⁴. Anlaşılabileceği gibi Karahanlılar ve Selçukluların aynı kültürel temellere sahip, ama kurumsallaşma bakımından farklı devletler olduğunu biliyoruz. Bu çerçevede Yusuf Has Hâcib ile Nizâmülmülk'ün devlet ve toplum ile ilgili görüşleri tarih felsefelerini belirlemektedir. Dolayısıyla onların görüşlerini belirleyen etkenler farklı biçimde örneğin Yusuf Has Hâcib için Farabi'yi izleyerek analiz edilmelidir. Yusuf Has Hâcib eserinde iktisadi indirgemeciliğin yanı sıra, kültür soyutlaması da yapmaktadır. Karahanlı toplumunun on birinci yüzyıldaki analizi, birincisi yönetici ile halk arasındaki ilişkilerin kültürel ve ekonomik biçimiyle; ikincisi aklı ve bilimi öne çıkaran toplumsal düzenlemelerle ilgili bilgiler içermektedir.

Aslında bu türden bakış açısı günümüzde dahi geçerlidir. Yirmi birinci yüzyılda Türkiye veya Türk Dünyası hakkında anlamak, kavramak istediğimiz şeyler varsa açıkçası uzun asırlar boyunca gerçekleşmiş olan toplumsal dönüşümlerin analizini yapmakla işe başlamalıyız. En eski Türk toplumlarındaki boy sistemine dayalı örgütlenme, kültürel ve fikrî sis-

33 Mehmet Aydın, "Farabi'de Pratik Akıl Yürütme", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2005, Sayı XXI, s. 149-174.

34 Yusuf Has Hâcib'in bu konudaki ifadeleri şöyledir: "Bu beylik mesnedine sen isteyerek gelmedin; onu Tanrı kendi fazlı ile sana ihsan etti. Lütuf ederek sana bu beyliği verdi; ey bilgisi geniş olan insan, buna şükür et. Bu beyler hâkimiyetlerini Tanrı'dan alırlar; halk iyi olursa, beyde iyi olur. Tanrı seni doğruluk için bu mevkie getirdi; haydi doğru ol ve doğruluk ile yaşa. Tanrı kime bu beylik işini verirse; ona işi ile münenasip akıl ve gönül de verir. Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce münasip tavır ve hareket ile akıl ve kol kanat verir." Yusuf Has Hâcib, *age.*, II, b. 223-227.

temler, karşı karşıya kalacağımız iktisadi hayat tarzına göre değişik manzaralar alacaktır.

Yusuf Has Hâcib'in hükümdâr ve halk anlayışı, on birinci yüzyıl Türk toplumunu anlamada tarihçilere analitik malzemeler sunmakla birlikte bazı noktalarda hâkimiyetin kaynağı hakkındaki anlayışı, günümüzde gelişmiş olan tarih felsefeleriyle sıkı bir tenkide tabi tutulmalıdır. Çünkü O, hükümdârın asaletinin cidden önemli olduğunu, yöneticinin bir anlamda insanlar arasında özel yani ilâhî vasıflar taşıdığını düşünmenin yanı sıra hükümdâr halka hizmet edebildiğinde; onları mutlu kıldığı müddetçe kuta sahip olabileceğine ve hüküm sürebileceğine yönelik kaçınılmaz bir eğilim bulunduğunu da savunmaktaydı. Aksi takdirde kutun ondan geri alındığına inanılarak itaat edilmez ve hükümdâr tahttan indirilirdi. Öyleyse bu eğilim en basit ifadeyle tanrısaldır. Eserde, kut yani siyasi otorite yetkisi ve gücünün ilahî menşeli olduğu ve hükümdarlığın Tanrı tarafından verildiği açık biçimde belirtilmiştir:

“Kut Tanrının bir ihsanıdır. Tanrı kime inayet ve yardım ederse, dünya onun olur ve o kuta kavuşur. Bu beylik makamına sen kendi gücün ve isteğinle gelmedin, onu sana Tanrı verdi. Lütuf ederek Sana bu beyliği verdi; Buna şükret. Beyler hâkimiyetlerini Tanrıdan alırlar. Tanrı beylik işini kime verirse, ona işi ile mütenasip akıl ve gönülde verir. Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce münasip tavır ve hareket ile akıl ve kol kanat verir.³⁵”

Yusuf Has Hâcib, bu ilahî anlayışın tarihsel olarak kaçınılmaz olduğunu adeta tecrübi olarak kanıtlamak istiyordu. Oysa böyle bir argümanın bilimsel ve tarihsel tahlillerle kanıtlanamayacağı çok açıktır. O, ta başından beri devrin anlayışı gereği hükümdârlığın ilahî menşesine takılmakla birlikte, akılcı ve bilimsel çizgiye atıfta bulunmayı da ihmal etmemiştir:

“Sen herkesin hizmetine lâyıksın; lâyıık olana hizmet edilirse saadet kapısı açılır. Bu devlet dönektir, hem yapar hem bozar, o kararsızdır da, birkarsa çabucak kaçır. Bu ikbale inanma; elinden gelirse iyilik et; bil ki ikbal bugün sende ise yarın başkasındadır. Bey zahmet çekip memleketi tanzim ederse, halk kendi kendine zenginleşir; halk zenginleşirse beyin her arzusu yerine gelir.³⁶”

35 Yusuf Has Hâcib, *age.*, II, b. 109, 6192, 5469-5470, 5947, 1933-1934.

36 Yusuf Has Hâcib, *age.*, II, b. 245-247.

Orta Çağ toplumlarındaki ilahi olmayan fenomenlerin hepsinin elbette özgül akılcı fenomenlerden türetilmeyeceği açıktır ve belirli olayların tarihsel açıklamaları tam olarak belirlenebilmiş değildir. Öyleyse ilahi kaynağa atıf yapmaya olan bu eğilim, hem teolojik hem de geleneksel olup devrin anlayışı gereği gibi görünmektedir.

Sorun, bu tarz bir eğilimin tarih boyunca günümüze kadar var olduğu için yaşanması icap ettiğinde değildir. Asıl sorun bu temayülün ciddi anlamda evrensel niteliğinin olup olmamasıdır. Tarih sahnesinde bu tür telakkileri yaşamayan veya zaman zaman kesintiye uğratan bazı toplumlardaki durumları tahlil edebilmemize rağmen, pek çok konuda kifayetsiz kaldığımızı da teslim etmeliyiz. Sosyolojik olarak feodal toplumlardan sanayi toplumlarına ilerlemeye doğru genel bir temayülün olduğunu açık bir şekilde ileri sürebiliriz, ancak aynı belirlemeyi devletlerin idare sistemlerinde hâkimiyetin kaynağı meselesinde açık bir şekilde yapamayız.

Görünüşte doğru olan bu ifade ortaya bir çelişki çıkarıyor gibi durmaktadır. Yani ya toplumların ananevi anlayışlarının gelişmesi yönünde bir temayül yoktur, ya da değişmesini engelleyen maddi şartlar aktif rol oynamaktadır. Böyle bir vaziyette bilim, sanayi ve teknolojinin gelişmesini, toplumlardaki geleneksel anlayışların değişmesine çıkış noktası olarak almak mümkündür. Ve yahut toplumlarda bu tarz tarihsel temayüllerin olduğunu kabul ederek bu durumda neden bütün toplumlarda tesirli olmadığını -meselâ çoğunlukla batı ülkelerinde- izah etmek mecburiyetinde kalırız. Görülüyor ki, maddi temeller üzerinde yer alan idare mekanizması, toplumsal yapıda maddi veya manevi unsurların tesiriyle değişen ve dönüşen geleneklerin gücüyle günümüze kadar şekil alarak gelmiştir.

Aslında bu durum tarihi tefsir etmenin bir düsturu olarak, tarih fel-sefesi ve tarihçilik açısından bir sorun yaratmamaktadır. Esasen kut inancısı ile tezyin edip donattığı hükümdârlığı, yukarıda görüldüğü gibi akılcı esaslara bağlayan Yusuf Has Hâcib'in bizâtihi kendisi toplumların yönetim erki hakkındaki ilahî telakkilerden rasyonel anlayışlara doğru evrim geçireceklerinin işaretini vermekteydi. Bu durumda toplumların böyle bir evrim geçirememesinin nedenleri de tabiatıyla ortaya çıkmış olmaktadır. Bununla birlikte toplumun iyi yönetilmesinin üslubunu ve prensiplerini ortaya koyan Yusuf Has Hâcib'in tarih anlayışının, kendi zamanına göre çok güç sorunlar yaratacağı aşikârdır. Yusuf Has Hâcib'in bu konudaki öngörülerinin esası, töreye bağlı sosyal bir hukuk devletinin gerçekleşmesine dair ilkelere vazetmektedir. Kutadgu Bilig, sadece yazıldığı devirde değil bugünkü şartlar içinde dahi sevilen bir eser olup, gönüllere ve akla hitap etmekte ve

insanları düşündürmektedir. Birçok toplumsal meselelerin akli ve maddi olarak ele alınış şekillerinden endişe edildiği veya geri plana itildiği günümüzde, R. R. Arat'ın, eserin 1959 baskısının önsözünde yazdığı anlamda, "aynı meselelerin bin yıl önce ne şekilde halledilmiş olduğu ibretle görülüp, onda birçok düşündürücü ve teşvik edici fikirler bulunabilir"³⁷. Şüphesiz Yusuf Has Hâcib, Orta Çağ Türk-İslâm toplumunda yeni bir sosyal düzen fikri ortaya atmamıştır. Ama hükümdâr marifetiyle sosyal devlete geçişin zorunluluğu ve kaçınılmazlığına pek çok yerde vurgu yapan mütevazı tarihsel savlar formüle etmiş, bu anlamda siyasi erkin işini kolaylaştırmıştır. İşte eserde Ogdurmuş, Küntogdi ve Ögdülmiş'e³⁸ dini konularda öğütler vererek onları, halka iyi davranmaları, muhtaçlara yardım etmeleri ve adil kanunlar koymaları gibi konularda uyarmaktadır. Dinin doğrudan devlet işlerine karışması yerine, devleti yönetenlerin vicdanlarına seslenerek, toplumsal değerlerin devlet yönetimine en doğru ve en etkin şekilde yardımcı olması amaçlanmaktadır. Bu münasebetle iki kere Ogdurmuş'a mektup yazarak kendisini resmen devlet görevi almaya çağıran Küntogdi, bu konuda başarılı olamayınca hiç olmazsa bu zahidin saraya gelerek öğütlerde bulunmasını rica etmiştir; "Bana gelsin, öğüt ve nasihat versin; sonra tekrar yerine dönüp, kendi işi ile meşgul olsun."³⁹ Kutadgu Bilig'in çağdaş bir devlet felsefesini ele alış ve irdeleyiş üslubu bizi, eserin Türk tarih yazımında ve kültürel yaşamında vazgeçilemez bir yeri olduğu kanaatine ulaştırmaktadır. Siyaset felsefeleri ve fikirlerini, sosyal nizamı kurma ve müesseseleşme bakımlarından tarihin bir açıklaması olarak kullanmak o devir için kolay bir durum değildi ve olağan dışı bir üslup sayılmaktaydı. Bu bakımdan yaşadığı devirde ve sonraki yüzyıllarda siyasi ve kronolojik tarih bol miktarda yazılırken, buna karşılık Yusuf Has Hâcib, siyasetnâme tarzında sosyal tarihe doğru dikkat çekici bir yönelimin öncüsü olmuştur.

Yusuf Has Hâcib'in ciddi gözlemleriyle ilgili çok fazla şey söylemek istememekle beraber, bunların fertleri ve mansıp sahiplerini önemli ölçüde uyarıcı ve aydınlatıcı oldukları kanaatini taşıyıyordum. Böyle padişahlara,

37 Yusuf Has Hâcib, *age.*, II, IX.

38 Küntogdi hükümdârdır ve hukuku temsil eder; Ögdülmiş de vezirdir ve akli temsil eder; Ogdurmuş ise asetiktir ve akibeti temsil eder. Geniş bilgi için bk. Salim Koca, "Kutadgu Bilig'de Hükümdar, Vezir ve Süfi Tiplerinin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü", *Gazi Türkiyat*, Bahar 2012, S. 10, s. 63-79; Ahmet Demirtaş, "Kutadgu Bilig'deki Hükümdar Küntogdi Tipine Göstergibilimsel Açından Bir Yaklaşım Denemesi", *TÜBAR*, 2004 Bahar, XIV, s. 161-174.

39 Yusuf Has Hâcib, *age.*, II, b. 4939; Karş. Nejat Doğan, "Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 12, 2002, s. 151.

memurlara ve başka toplum zümrelerine ahlak öğretmek için yazılan eserler eskiden doğuda ve İran'da çok yaygın idi. Bu gibi eserlerin en kıymetli olan kısmı ahlaki görüşleri ve verilen nasihatları doğrulamak ve desteklemek için tarihten örnek verilen efsaneler veya olaylarla ilgili hikâyelerdir.

Kutadgu Bilig, tarihsel ve kültürel değeri bakımından, günümüzde hem yerli hem yabancı araştırmacılar tarafından daha uzun uzadıya tartışılmaya değerdir. Eserin tarihsel yönü kuşaklar boyunca en az tartışılan yönü olarak kalmıştır. Yusuf Has Hâcib'in hükümdarlık felsefesi ve ideolojisine yönelttiği tenkit ve öneriler üzerine geliştirilmiş olan çağdaş araştırmalar, özünde fikirler ve kavramlar çerçevesinde Karahanlı Türk toplumunu, onların maddi ve manevi koşullarını ve bunların üzerinde kurulması önerilen hâkimiyet anlayışını açıklamayı hedefleyen yaklaşımlardır.

Sonuç

Yusuf Has Hâcib'in Türk tarih yazımı üzerindeki etkisinin belirtilmesi gerekiyor, çünkü Kutadgu Bilig'in hakkında yapılan araştırmaların kabarık sayısı, onun tarih ve kültür açısından taşıdığı önemin farkında olanların gittikçe artmakta olduğunu göstermektedir. Kutadgu Bilig herhalde Türk kültür tarihçilerini en fazla etkileyen eser olmuştur. Türk kültürünün tüm meyvelerinin, bu kültürü çoğaltma ve geliştirme amacına adandığını düşünürsek, Kutadgu Bilig'i hedef noktasına değil çıkış noktasına koymak daha doğru bir yaklaşımdır. Günümüz Türk toplumunun Kutadgu Bilig metinleriyle mutlaka bir bağdaşmazlık içerisinde olduğunu ima etmiyorum, ama her şeye rağmen onda eskimiş telakkilerin olduğu hususunu da kabullenmek gerekmektedir. Bu duruma, ne kadar derinlikli olursa olsun Yusuf Has Hâcib'in Orta Çağ Türk-İslâm toplumu ve sosyal nizam meselelerine bakışında açıkça tesadüf edilmektedir. Her şeye rağmen Yusuf Has Hâcib'in Karahanlı toplumuyla ilgili bilgilerinin, yaşadığı çağa göre yeni sayılan Türk-İslâm toplumunun temellerini teşkil etmek bakımından yeterli olduğu sezilmektedir. Burada yine de Yusuf Has Hâcib'in tarih anlayışının, İslâmiyetten önceki Türk toplum nizamının ana hatlarını terk etmek düşüncesinde olduğu kasd edilmemektedir. Kutadgu Bilig, müellifinin içinde veya dışında bulunduğu hadiseler zinciri hakkında hemen hemen hiçbir şey ihtiva etmez. Eserde müellifin en mühim malzemesi kendi çağdaşı olan toplumu ilgilendiren ve kendi yaşamında bulunan şeylerdir. O, yöneticilerin ve halkın ne istediklerini veya neye ihtiyaçları bulunduğunu dile getirmektedir. Kutadgu Bilig'i okuduğumuzda Ögdülmiş adındaki örnek, asil ve derin kültürlü vezirin konuşmalarında, halkının uç noktalarını, kendi şahsiyetlerinin özünü, politik şuurlarını, kendi ahlâkî prensiplerinin temellerini müşahede etmekteyiz. Aynı zamanda Yusuf Has Hâcib eserindeki bütün şahısların dışına çıkarak, kendi kişiliğini de oluşturan pek çok şeye değinmekte ve bunları zamanının toplumuyla paylaşmak istemektedir. Bu tür eserler arasında Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün Siyasetnâmesi de benzer bir kitaptır. Bu tür tarih yazıcılığı şüphesiz Orta Çağ'a mahsus bir tarz değildir. Bu tarz tarih eserlerinin kaleme alınması için sadece çok önemli ve yüksek bir devlet makamında olmak kifayet etmez, hatta devlet ve onun askeri ve sivil teşkilâtlarıyla da bütünleşmiş olmak gerekmektedir. Aslında Orta Çağ müelliflerinin durumu da misal teşkil etmektedir. Bu bakımdan bir kavmin veya devletin sosyal tarihi üzerine yapılacak araştırmalarda, bu tarz eserler bir üst bakış ihtiyacını gidermektedir ve bu muhtelif tarih alanlarının terkihi bakımından elzemdir.

KAYNAKLAR

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, “Bir Siyasetname Olarak Kutadgu Bilig”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2013, S. 34, s. 237-253.

Aka, İsmail, “Timurlular”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, 2012, s. 177-180.

Altay, Ahmet, “Klâsik Dönem Osmanlı Siyasetnâme Geleneğine Genel Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Summer 2011, 6/3, s. 1795-1808.

Aydın, Mehmet, “Farabi’de Pratik Akıl Yürütme”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2005, Sayı XXI, s. 149-174.

Barthold, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Yay. Haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004.

Demirtaş, Ahmet, “Kutadgu Bilig’deki Hükümdar Küntogdı Tipine Göstergebilimsel Açından Bir Yaklaşım Denemesi”, *TÜBAR*, 2004 Bahar, XIV, s. 161-174.

Doğan, Nejat, “Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 12, 2002, s. 127-158.

Flügel, Gustav, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, K. K. Hof und Staatsdruckerei, Wien 1867.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Tarihte Akıl*, Çev. Önay Sözer, Kambalçı Yayınevi, İstanbul 1995.

İnalcık, Halil, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayınları, İstanbul 2000.

Kaşgarlı Mahmûd, *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu, Ankara 1940.

Kaymaz, Zeki, “Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye’de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme”, *Turkish Studies*, Spring 2009, 4/3, s. 1408-1422.

Koca, Salim, “Kutadgu Bilig’de Hükümdar, Vezir ve Sûfî Tiplerinin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü”, *Gazi Türkiyat*, Bahar 2012, S. 10, s. 63-79.

Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Ali Şîr Nevâî ve Tesirâtı”, *Türk Yurdu*, Mart 1927, C. 5, S. 27, s. 234-238.

Kut, Günay, “Ali Şîr Nevâî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, 1989, s. 449-453

Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, Çev. M. A. Köymen, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1999.

Ölmez, Mehmet, “Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2004, S. 14, s. 103-126.

Özmen, Alper, “Kutadgu Bilig’de Yöneten-Yönetilen İlişkileri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Temmuz 2014, S. 41, s. 55-60.

Sahibkıran Emir Timur Muhammed Tarağay Bahadıroğlu, *Timur’un Günlüğü-Tüzükât-ı Timur*, Haz. Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan, İnsan Yayınları, İstanbul 2010.

Sertkaya, Ayşe Gül, *Şeyb-Zade Abdürrezzak Bahşı Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1997.

Sertkaya, Osman Fikri, “Abdürrezzak Bahşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, 1989, s. 297-298.

Vambery, Hermann, *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*, Wagner’schen Uniyersitäts-Buchdruckerei, Innsbruck 1870.

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Türkçe Terc. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1959.